

**Idegen hatások a XVII. század magyar
zenéjében
(Énekelt dallamaink eredete)**

ÍRTA

PAPP GÉZA

1961

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYA

Az értekezés opponensei:

KLANICZAY TIBOR
az irodalomtudomány doktora

RAJECZKY BENJÁMIN

1. Tanulmányunk alapvető célja, hogy rámutasson azokra a külföldi — vagy belföldi, de idegen nyelvű és zenéjű — forrásokra, amelyekből XVII. századi énekeskönyveink szerkesztői, kéziratgyűjteményeink összeírói közvetlenül, vagy közvetve merítettek. Nem elégedtünk meg azonban a fennmaradt több mint 300 énekelte dallam (csekély számban többszólamú művek cantus firmusa) vizsgálatával, de megkíséreltük a hangjegyek nélküli, csupán nótajelzéssel közölt énekek idegen eredetű dallamainak azonosítását is. Szenczi Molnár zsoltafordításaink egyébként ismert eredetű dallamaira vonatkozóan csak hazai elterjedésüket tettük vizsgálat tárgyává.

2. Ami az értekezésben követett módszert illeti, fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján mindig gondosan mérlegeltük, vajon tovább élő dallamról van-e szó, s ha igen, meddig lehet kimutatni a dallam életét írásbeli emlékeinkben és a néphagyományban. Számolnunk kellett a ténnyel is, hogy a dallamoknak majdnem 96%-a egyházi énekszöveggel maradt fenn. Ez nemcsak a különleges magyar viszonyokból adódik: Európaszerte az a helyzet, hogy aki ennek a kornak egyszólamú világi zenéjét — népdalait, a városi polgárság népszerű dalait — akarta összegyűjteni, annak vagy többszólamú művek cantus firmusaiból, lant- és orgona-tabulaturákból, vagy egyházi énekek dallamutalásaiból kellett rekonstruálnia a dallamokat, mivel hangjegyes világi dalkiadványok általában nem jelentek meg, illetve — s ez nem kevésbé fontos, — világi és egyházi rendeltetésű (közösségi) dallamok között lényeges stílusbeli különbség nem volt. Így azonosítható több XVI. századi világi, főleg történeti énekünk dallama a XVII—XVIII. század folyamán megjelent egyházi énekeink dallamával. Énekelte verseinket nem is lehet mindig mereven besorolni a kétféle típusba, annyira átjárja a kor vallásos szelleme históriás énekeinket is. Nem vonatkozik ez világi líránkra, amelynek túlnyomó többsége szerelmi költészet, s dallamaikat — mint általában ismerteket — a Vietorisz-kódex néhány virginál-átiratán kívül, nem jegyezték le.

3. Közismert tény: a magyarság zenei művelődésében sem állt, nem is állhatott elszigetelten az európai kultúrában. A nagy társadalmi megmozdulások, a kereszténység, az állandó politikai és kereskedelmi kapcsolat a körülöttünk élő népekkel, majd a huszitizmus

és a reformáció, mind hozzájárultak a XVI. századból ismert emlékeinken is kimutatható szláv és német, illetve gregorián gyökerű dallamátvételekhez. A XVII. században, a protestáns felekezetek elkülönülésével és az ellenreformáció megindulásával, az idegen hatás még több rétegűvé vált.

4. A genfi zoltárdallamok nálunk fokozatosan, Sz. Molnár fordítása révén (1607), de azzal is csak a puritánizmus térhódításával kapcsolatban (1646 után) terjedtek el. A Psalterium Ungaricum 1708-ig megjelent 36 kiadása közül 19-ről állapíthattuk meg, hogy hangjegyes, bár magyar nyomdából csak 1652-től kezdve került ki hangjegyezve. A dallamok elterjedését egyrészt a nótautalásokból (6., 7., 8., 23., 26., 33., 35., 36., 42., 47., 50., 75., 77., 86., 116., 117. és 146. zoltárdallam), másrészt az egyes zoltárszövegeknek a zoltároskönyvtől független megjelenése alapján kísérhetjük figyelemmel. Így református részről a 6., 8., 15., 23., 30., 34., 42., 43., 90., 91., 103., 110., 134. és 148. zoltár (részben Spethe latin fordításában), evangélikus részről (felvidéki gyűjteményekben) az 5., 6., 8., 19., 23., 33., 38., 42., 61., 71., 77., 81., 86. (dallama: 77. zs.), 94., 130. és 140. zoltár jelent meg külön. Az unitáriusok a 3., 6., 8., 38., 39., 40., 42., 77., 86., 88., 90., 102. zoltárt és Simeon énekét, a katolikusok a 23. és 42. zoltárt énekelték szívesen. Ezek szerint különösen a 6., 8., 23., és 42. zoltár volt kedvelt. E két utóbbinak dallamát a katolikus gyűjtemények az eredetitől többé-kevésbé eltérő alakban közlik. Ez a tény azonban nemcsak a kortársak panaszát igazolja (hogy a zoltárokat nem éneklék úgy, ahogyan kellene), hanem azt is, hogy akkor még nem énekelték ún. kiegyenlített ritmusban, hanem feltehetően eredeti ritmusban. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a nehezebb ritmusokat és dallamfordulatokat, amelyek a magyar ritmus- és melódiaérzéktől távol álltak, a tömegek már eleve torzítva, illetve módosítva sajátították el. Az állandó ellenőrzés hiánya később a változatos ritmusképletek felbomlásához vezetett. Hogy ez a hazai református gyakorlatban mikor és milyen lépésekben történt, korabeli feljegyzések hiányában nem tudjuk megállapítani. A katolikus eredetű dallamközléseknek éppen az a jelentőségük, hogy ezt az átalakulási folyamatot időnként látni engedik, s ezzel a változás tényét és mikéntjét is felfedik.

5. A dallamlejegyzések hitelességének kérdése a század többi kiadványaival és kótás kézírataival kapcsolatban is felvetődik. Általános tapasztalatunk az, hogy a lejegyzéseket — kevés kivétellel — az akkori énekes gyakorlat hiteles képének kell elfogadnunk; amennyiben az adatok az ének régebbi használatát bizonyítják. Nem igazolható az az álláspont, amely szerint a katolikus szerkesztők — főleg Illyés István — tudatosan csak azért változtattak a protestánsoktól

átvett dallamokon, mert a hű másolás az eretnokség átvételét jelenthette volna. Ha feltételezzük, hogy a Cantus Catholici (1651) híveiben őrizte meg a magyar reformáció dallamait, mint Illyés kiadványai, akkor ennek okát nem a két szerkesztő különböző felfogásában, pontosabban: Illyés felekezeti elfogultságában kell látnunk, hanem a két kiadvány megjelenése közötti majdnem fél évszázadban, amely idő alatt a barokk zenei ízlés nálunk is jelentős mértékben éreztette hatását.

6. A gyűjtemények szerkesztői, illetve leírói általában nyilván tartják az idegen eredetű dallamokat, s ezt vagy a nótautalással, vagy csak általánosságban jelzik. Előbbi esetben nem nehéz megtalálni az eredeti dallamot, mint ahogy néhány cseh és nagy számú német koráldallam hazai használatát ki is tudtuk mutatni. A Teleki-énekeskönyv világi énekeinek „oláh”, „tót” és „török nótái” azonban aligha lesznek valaha ismertek. Az unitáriusok néhány énekének lengyel dallamait (Nota Polonica) is csak azért sikerült megtalálni, mert olyan zsolnárfordításokról van szó, amelyek a korabeli lengyel énekeskönyvekben is megvannak (részben Kochanowski szövegei), s a számozás, a versforma azonossága, valamint a lengyel és magyar szövegek összehasonlítása lehetővé tette az azonosítást (10 közül 9 esetben), bár nem mindig egyértelműen. E lengyel dallamok közül csak egynek elterjedéséről van tudomásunk.

7. A „megtalált dallamok” közé tartoznak a Buchananus-féle metrikus latin zsolnárok Olthof által megkomponált cantus firmusai, amelyek közül 23 szerepelhetett a református kollégiumok diákjainak énekkészletében. Hogy többszölamban énekelték, az nem bizonyítható.

8. A német evangélikus koráldallamok hazai használatáról az Eperjesi graduál (1635–52) dallamai és a Zöngedező Mennyei Kar (Lőcse 1696) nótautalásai alapján alkothatunk képet. Ez utóbbiak azonosítása nem problémamentes, mert nálunk evangélikus részről csak jól megkésve, a XIX. század közepén kerültek kiadásra dallamok, a német énekeskönyvek pedig a szóbanforgó énekszövegekhez többféle dallamot közölnek. A hiteles dallam megállapításánál figyelembe vettük az észak- és nyugatmagyarországi németek gyakorlatát (Lőcsei tabulaturás könyv [1660–70], Stark-féle soproni virginálkönyv [1689]) és egy XVIII. századi kéziratos magyar korálkönyv (Győri kézirat) anyagát is. A számbavett 36 énekszöveg közül a legtöbbször egyértelműen megállapítható a dallama, bár a dallamok életének folytonossága a magyar evangélikus egyház gyakorlatában nem minden esetben mutatható ki. Feltűnő, hogy a szövegek közül csak 4 nem élte túl a XVIII. századot. Hat éneknek két-szeges a XVII. században nálunk használatos dallama. Egyeseket a

református gyülekezetek más dallamon énekeltek, ámbár a két legnépszerűbb (Wie schön leuchtet der Morgenstern — Crüger: Jesu meine Freude) átment a testvér-egyház, sőt az utóbbi a katolikusok gyakorlatába is.

9. A kéziratos Eperjesi graduál cantio-i — és a többszólamú feldolgozások cantus firmusai közül azok, amelyek feltehetően mint népénekek is használatban voltak — túlnyomó többségben idegen eredetű dallamok. Német forrásból 18-at (közülük egy gregorián eredetű), cseh énekeskönyvekből 6-ot, szlovákból 4-et tudunk kimutatni. A szövegek is általában az eredeti énekek fordítása latin, német vagy öcseh nyelvből. Kivétel talán 4—5, amelyek eredeti szövegeknek tetszenek. Viszonylag kevés (9—11) az egészen hű dallamátvétel (a többszólamú tételek c. f.-ait nem vettük számításba, mert azoknál egyrészt természetesnek kell tartanunk a szólamok változatlan közlését, másrészt a kórusok forrása jórészt ismeretlen, így az összevetésre nem volt lehetőség), meghonosodásukra azonban nincsen adat, bár néhánynak szövege nyomtatásban is megjelent a század végén. Tovább élőnek csak 8 dallamot tekinthetünk.

10. Hatalmas dallamanyagot tárnak elénk a század katolikus gyűjteményei, elsőnek Szőlősy Benedek jezsuita (1609—56) Cantus Catholici c. énekeskönyve (Lőcse 1651). Mind az énekszövegek, mind pedig a dallamok szempontjából jelentős összefoglaló munka. A reformáció századának sok népszerű dallama itt jelenik meg először. Egy részük idegen eredetű, közös a középeurópai népek egyházi énekeivel. Az újabbak közül 47 mutatható ki külföldi forrásból: németből 15 (20), cseh ill. szlovák gyűjteményből 12 (16), lengyelből 4; további 6 (7) dallam későbbi forrásban tűnik fel. 4 dallam korális eredetűnek látszik. A legtöbb dallam Corner énekeskönyvében (Grosz Catholisch Gesangbuch... Nürnberg 1631) és a cseh Hlohovský Pjsně Katholicke c. gyűjteményében (Olomouc 1622) fordul elő. Ez utóbbit kétségtelenül használta Szőlősy, mivel szlovák nyelvű énekeskönyvének (Pýsně Katholicke 1655) szöveg és dallamanyaga is jelentős kapcsolatot mutat vele. Feltételezhető, hogy a kölni jezsuita gyűjteményekből (1619, 1623, 1634) és Cornertől is vett át dallamokat (abban az időben a leggazdagabb tartalmú és a legelterjedtebb volt német nyelvterületen).

11. Szőlősy szlovák énekeskönyvének „megmagyarítására” is történt kísérlet a század folyamán. A Turóci Cantionale néven ismert kéziratos gyűjtemény ui. — voltaképpen egy kiadásra szánt énekeskönyv nyomdai kézírata, ugyancsak jezsuita tollából — első részében a Pýsně Katholicke 32 énekének fordítását közli, kettő kivételével dallammal együtt, s azonkívül még 8 latin ének (4 dallam) valamint további 3 ének dallamának közvetlen forrása is az a gyűj-

temény. Az új énekek sorában háromnak szövege-dallama egyaránt független a PK-től, de azok is idegen eredetűek (lengyel és cseh gyűjteményből ismertek). A Pýsně Katholicke-ből átvett dallamok közül azonban nem mindegyik állott teljesen gyökértelenül a hazai gyakorlatban. Az Eperjesi graduál hat éneke arra figyelmeztet, hogy ezeknek meghonosítására már korábban történt kísérlet, s ennek alapján joggal feltételezhetjük ezeknek az énekeknek közkedvelt-ségét a felvidéki szlávok és németek között; de kettő már a magyar evangélikusoknál is népszerű lehetett (Egy szép gyermek — Ma Christus győzedelmes lött). Három ének viszont a katolikus közös-ségek gyakorlatában terjedt el anélkül, hogy ebben a Turóci Cantionale-nak bármi része is lett volna, hiszen a gyűjtemény ki-nyomtatása elmaradt. Ezek a dallamok (Küldeték Szűz Máriához — Örvendezz keresztyén lélek — Passionem Domini) eljutottak a nép széles rétegeihez.

12. A Szegedi Ferenc Lénárt egeri püspök költségén megjelent Cantus Catholici (Kassa 1674) — ugyancsak jezsuita szerkesztés — 101 dallamából 54 megtalálható Szőlősy énekeskönyvében. A közös dallamokat összevetve az a legfeltűnőbb, hogy az új kiadvány követ-keztesen kerüli a ligaturákat. Továbbá: 7 dallamot az 1651-es kiadású Cantus Catholicitól független közlésnek kell tekintenünk; mindegyik kimutatható külföldi forrásból is. Az először megjelent, s népéneknek szánt dallamok közül 18 idegen eredetű: elsősorban német (9—10), s csak kisebb mértékben cseh (3—4) és lengyel (2) forrásokra vezethető vissza, illetve gregorián dallam (2—4). A Szegedi-féle Cantus Catholici szerkesztői — talán Lubovienski Ferenc és Pilgram György, a címlapon magukat megnevező könyvnyomtatók — tehát inkább a német katolikusok énekkincséből kívánták gyarapítani a magyar népénekkészletet, s kevésbé, vagy egyáltalában nem nyúltak a közeli szlovákság énekeihez. Közvetlen forrásaikat nem tudtuk megállapítani.

13. Szőlősy gyűjteményének 1675. évi kiadása már Nagy-szombatban jelent meg. Új dallamai közül csak hatnak ismerjük külföldi változatát. Érdekes, a Szegedi-féle Cantus Catholicival közös 8 dallamából kettőről határozottan megállapítható, hogy a Pýsně Katholicke (1655)-ből került át.

14. Illyés István egybekötve megjelent két szerkesztésének (Sóltári Énekek — Halottas Énekek, Nagyszombat 1693) dallamai — régi vagy akár új szöveggel is — hagyományos anyagot képvisel-nek, s nagyrészüik bár késői, de mégis első rögzítése XVI. századi énekeink dallamának. Ami idegen eredetű van közöttük — amit kül-földi forrásból ki tudunk mutatni —, az régen élő dallam, s éppen

ezért közvetlen átvételük valamely külföldi gyűjteményből nem valószínű, s nem is igazolható.

15. A hitelesség megállapítása szempontjából nem kis nehézséget támaszt Náray György *Lyra Coelestis-e* (Nagyszombat 1695). Kompilációi és az ismétlődő dallamok eltérései arra figyelmeztetnek, hogy Náray sokkal szabadabban bánt a kezébe kerülő dallamokkal, mint énekeskönyvet szerkesztő elődei. (109 magyar énekszövege közül is csak hetet tekinthetünk réginek!) Népénekei nagyobb mértékben mutatják a cseh és szlovák egyházi ének hatását, mint a németét. A közvetlen átvétel kérdésében nehéz dönteni; a kimutatott források között két gyűjtemény szerepel gyakrabban: Szőlősy szlovák énekeskönyve és az 1683-ban megjelent *Kancyonal Český*, amely összefoglalója az ellenreformáció cseh énekanagyának.

16. Az adatokat számszerűleg összegezve, a XVII. században írásba foglalt dallamok eredetéről a következő képet kapjuk:

Az Eperjesi graduál anyagából 29 dallamnak tudtuk kimutatni idegen eredetét; a *Cantus Catholici* (1651) énekei közül 46 (ennek későbbi bővített kiadásából [1675] még további 6), a *Turóci Cantionale*-ből 36, a *Szegedi-féle énekeskönyvből* (1674) 18, *Illyés gyűjteményeiből* (1693) 2, *Náray Lyra Coelestis-éből* (1695) 9, egyéb kéziratokból pedig 6 — összesen tehát 151 dallam mutatható ki külföldi, illetve idegen nyelvű forrásból, ami a számbavett korszak énekelt dallamainak 46%-a.

Nemzetiség szerint ez a szám így oszlik meg: német eredetű: 57, cseh illetve szlovák: 71, lengyel: 8. Van még 12 dallamunk, amelyeknek hovatarozását — a rendelkezésünkre álló adatokból — nem tudjuk eldönteni; 3 pedig talán a hazai gregorián éneklés gyakorlatából fakadt.

17. Dallamaink ritmusán főleg kétféle idegen hatás érezhető: egyik a metrikus énekek, az antik és nyugateurópai vers- és dallamformák hatása; másik a hangszeres zenének, pontosabban a népszerű és stilizált tánczene bizonyos ritmusképleteinek hatása, melyeknek átszivárgása az énekelt zene területére — hangszeres és vokális muzsika, világi és egyházi zene állandó kölcsönhatásában — minden korban, kisebb-nagyobb mértékben, általánosnak mondható.

18. A zenei ritmusukban metrikus lejtést tükröző dallamok száma sokkal nagyobb, mint a XVI. században, s bizonyos minőségi és mennyiségi eltolódásról beszélhetünk a jambikus és trochaikus formák javára. Míg az előző század énekeihez kapcsolódó dallamok között csak 12 jambusi és 5 trocheusi lejtésű akad, addig a XVII. századi anyagban együttvéve több mint 60 dallamot vehetünk számba. Kisebb számban fordulnak elő más, antik metrumok. Így a *distichon*t csak három dallam képviseli, a *sapphicus típus*hoz

tartozók azonban továbbra is megőrizték korábbi népszerűségüket, s a XVI. századi dallamokhoz nemcsak további variánsokat találhatunk énekeskönyveinkben, de újabb — részben idegenből átvett, részben ismeretlen eredetű — dallamokkal is gyarapították soraikat. Az eredeti metrum ritmikai értelmezése esetenként eltérő.

19. Külön foglalkozunk azzal a metrikus eredetű ritmussal, amelyet az antik verselésben *ionicus a minore* néven ismertek. Bár jonikus lejtésű dallamaink között csak egy van, amely az antik mintát utánozza (Oh bu-látott, sok kén vallott — Cant. Cath. 1675), számos énekünkre jellemző ez a táncos lüktetés. Van, amelyiket minden nehézség nélkül értelmezhetünk felütéssel kezdődő *antispastus*nak (miként Nejedlý cseh zenetörténész), és olyan, amelyik eredeti ritmikusi alakjában egyformán értelmezhető hármas és négyes ütemnemben. Lengyel hatásnak kell minősítenünk a *Crux fidelis* gregorián dallamának ritmikusi alakulását (Szegedi 1674), ha ugyan magát a dallamot ebben a formában nem a lengyelektől vettük át, ami nagyon valószínű. Az ismeretlen eredetű dallamok — jórészt Náray közlései — már nem tűnnek el kétféle értelmezést; táncos jellegük is annyira szembeszökő, hogy csak a korabeli divatos dallamáramlatok hatását lehet keresnünk a bennük uralkodó ritmikusi lüktetésben. Néhány világi dalunk is él vele.

20. Gyűjteményeink anyagában kimutatható még az ún. *gagliarda*-ritmus és különböző változatai, ami természetesen szintén nem volt nálunk elszigetelt jelenség, hiszen a bécsi barokk dal akkortájt (a XVII. század második felében) éppúgy repertoárjába sorolhatta a *gagliarda* dallamot, mint a felvidéki magyar-szlovák-német szórakoztató zene. A *gagliarda*-ritmust nem lehet mindig különválasztani egyéb táncos ritmusoktól, — énekelt dallamainkban is keverednek a különféle ritmusképletek; sokszor a „régii” *gagliardának* és az „új” *sicilianonak* határeseteiről van szó, amelyek néha még a *jambusi* és *trocheusi* lejtéssel is párosulnak, „tisztá” alakjukban azonban elég ritkán fordulnak elő.

21. Az idegen ritmuselvet követő dallamok közül 53-at nem tudunk külföldi forrásból kimutatni. Hozzájuk véve azokat, amelyeknek dallama mutat többé-kevésbé idegen hatást, több mint 230-ra emelkedik az idegen eredetű, illetve jellegű dalok száma. Ez a számbavett dallamoknak 71%-a.

22. Keresve azt a társadalmi hátteret, amely nagy mértékben lehetővé tette az idegen dallamok átvételét, egyrészt a különböző felekezetek külföldi kapcsolataira és a hazánkban élő nemzetiségek szerepére mutathatunk rá, másrészt arra a „népvándorlásra”, amely a törökök terjeszkedése és a harmincéves háború következtében szinte kényszerítette a magyarságot, hogy idegeneket, s velük együtt idegen

kultúrát fogadjon be. Így a külföldi muzsikusok, papok, prédikátorok és tanárok, a magyar határon kívül, sokszor messze idegenben iskolázott magyar diákok, a török megszállás és a vallásüldözés elől menekülő csehek, morvák, lengyelek, horvátok, bosnyákok, bunyevácok, szerbek és bolgárok közvetíthették (a velünk együtt élő nemzetiségek pedig közvetlenül átadhatták) más népek sokszínű, magasabb vagy alacsonyabb szinten álló kultúráját, s így zenéjét is, amit fennmaradt dallamemlékeinkben részben ki is tudtunk mutatni.

23. Az értekezés függelékében közölt összehasonlító dallampéldák (1—142) — van, amelyikhez 8—10 változatot is közöltünk — mutatják az összefüggést az eredeti dallamok és magyar variánsaik között, átalakulásukat a XVII—XVIII. század folyamán, és — mintegy 25 esetben — ma élő alakjukat a magyar néphagyományban.

Felelős kiadó: Papp Géza

61.53030 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György